

Porák, Jaroslav

K vývoji infinitivních vět v češtině

In: *Otázky slovanské syntaxe. II, Sborník symposia "Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj"*, Brno 20.-22.10.1966. Bauer, Jaroslav (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 345-349

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120093>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K VÝVOJI INFINITIVNÍCH VĚT V ČEŠTINĚ¹

1. V češtině jsou různé infinitivní konstrukce větné. Všimneme si některých z nich a budeme se ptát, zda a jak spolu vzájemně v historickém vývoji souvisejí. Půjde o tyto konstrukce: imperativní *mlčět!*, tázací *kam jít?*, práci *mít peníze!*, oznamovací *jest mi odejti* a závislé otázky typu *tázal se, co dělat*.

Můžeme vyjít ze současného stavu a sledovat tyto konstrukce zpátky do minulosti; zjistíme, že všechny v zásadě byly i ve staré češtině: [*opat*] *řekl mniškóm: Nic jiného v své peleši nechovati mimo potřebici* (Otc),² *proč-li již meškati více?* (Alx), *ach, by mi bylo umřieti!* (Baw), *tu se nám jest s'ciesařem sníti* (DalC) apod. Odtud by nebylo daleko k závěru, že se tu celkem nic nezměnilo, až na některé drobnosti týkající se spíše frekvence nebo stylistické platnosti.

Můžeme jít i jinou cestou: vyjít ze staršího stavu, zkoumat jej jako samostatný celek (tím omezíme možnost ovlivnění současným jazykovým povědomím) a sledovat vývoj až do současnosti. Pokud jde o naše infinitivní konstrukce, ukáže se, že je tu mezi stavem současným a staročeským řada velkých rozdílů.

Je nutno vždy uvážit, který postup je nejvhodnější. Zvolit jako východisko stav současný a sledovat daný jev zpět do minulosti je nevyhnutelné, jde-li o jev „bez historie“, v starším jazyce nedoložený. Tu pak je třeba zjišťovat, máme-li co činit s jevem novým, nebo s jevem sice starým, ale v starším jazyce nedoloženým (takové případy se vyskytují, zvláště u konstrukcí expresivních, pro jejichž studium neposkytují starší památky vždy dostatečný materiál). Důležité zde je srovnání s dalšími slovanskými jazyky, ale ani existence obdobné konstrukce v některých z nich nemusí vždy ukazovat na velké stáří; může jít i o paralelní vývoj nebo vůbec o jevy bez genetické souvislosti. Uvedme např. českou nominativní konstrukci *je vidět Sněžka*, která je v češtině nová, přestože má paralely ve staré ruštině.

2. Vyjděme tedy u našich infinitivních konstrukcí od nejstaršího doloženého stavu českého. Tehdy byla dosti častá konstrukce *jest mi odejti*, která se vyskytovala ve čtyřech variantách: úplná, dále varianty beze spony a bez dativu subjektového: *jest mi odejti*, *mně odejti*, *jest odejti*, *odejti*. U variant bez dativu subjektového se činitel vyzoomívá z kontextu nebo je všeobecný. Spona v přítentu byla fakultativní (to je třeba lišit od spony nulové). Pokud

¹ Toto sdělení vychází z větší práce *Vývoj infinitivních vět v češtině* (Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia XVI, Praha 1967) a z jednoho aspektu shrnuje některé její výsledky.

² Užívám běžných zkratk staročeských rukopisů a autorů.

jde o modální význam (v užším smyslu), nebyla konstrukce původně příliš jasně vyhraněna a měla různé významy: byla to téměř jediné možná konstrukce náležitostní a před přjetím pomocných modálních sloves s nutnostním významem z němčiny (*musiti, drbiti*) asi i nutnostní; vyjadřovala, i když ne často, také možnost.

Jiné modální konstrukce, zejména s modálními příslovci a neosobními slovesy (*třeba, lze, možno, sluší se* aj.), mají v různých památkách různou frekvenci, většinou nejsou příliš časté. Různé modální významy mohl suplovat také imperativ (srov. jeho vysokou frekvenci v některých biblických textech nebo v Rožmb).

Konstrukce se vyskytovala i v modifikacích tázací a přací. Otázky zjišťovací se od oznamovacích vět lišily intonací nebo i tázací partikulí, otázky doplňovací měly tázací slovo, věty přací měly obvykle partikuli. Dále vystupovaly infinitivní věty ve funkci vět vedlejších. Ve všech případech mohly se vyskytovat zmíněné již čtyři varianty konstrukce. Také modální význam byl stejný jako u oznamovací konstrukce *jest mi odejiti*. Např.

všemu-li jest věřiti, čili ničemuž? (Otc)

kudy nám bude ujiti? (Dal), *kudy nám uteci?* (Dal), *co jest učiniti?* (Otc), *proč-li juž meškati více?* (Alx)

ach, by mi bylo umřieti (Baw), *ké kdy slyšeti* (Štít)

neželej, žeť jest umřieti (Štít), *a když se hrabí brániti bieše, čím by se bránil, nejmějieše* (Dal), *myslěch, co by mi bylo sobě zdieti* (Alx), *nevidie, kam jiti* (Štít)

Od 2. pol. nebo sklonku 14. st. konstrukce *jest mi odejiti* ustupuje. Projevuje se to několika způsoby: 1. V památkách téhož žánru konstrukce ubývá. 2. V mladších opisech se někdy nahrazuje jinými konstrukcemi synonymními. 3. V jednotlivých památkách nebo u autorů z téže doby nebo téhož žánru jsou rozdíly ve frekvenci konstrukce; jsou to rozdíly individuální. 4. Konstrukce se nevyskytuje v památkách, které mají blízko k jazyku mluvenému. — Tak se původně stylisticky neutrální konstrukce stává konstrukcí stylisticky příznakovou. Tento ústup pokračuje až do současné doby; dnes je konstrukce knižní, až archaická.

To je jedna stránka ústupu — rovina stylistická. Z druhé strany pozorujeme, že v době ústupu se v konstrukci déle drží některá slovesa; od 15. stol. to bylo především *umřieti* a některá jiná s tímž významem, dále pak slovesa vyjadřující různé myšlenkové procesy (např. *znamenati, rozuměti, věděti*). Značná část dokladů z 15. stol. a mladších je právě s těmito slovesy. Jsou to tedy náběhy k lexikalizaci.

Změny pozorujeme i pokud jde o formální stránku konstrukce. Původně zřejmě byly varianty se sponou a beze spony stylisticky rovnocenné. Asi od 15. stol. ustupují varianty bezesponové a ustupuje také vyjadřování dativu subjektového. To je jev širšího dosahu, týká se to i jiných konstrukcí. Ale zase to není ústup frontální: varianta s pouhým infinitivem se drží v různých předpisech a návodech (např. lékařské či kuchařské, v artikulech) a alternuje tu s jinými konstrukcemi synonymními, např. modální sloveso + infinitiv nebo s imperativem.

(K jistému oživení konstrukce, jež je umělé, dochází v 1. polovině 19. stol., ale brzy zase konstrukce velmi rychle ustupuje.)

Ústup konstrukce neprobíhá stejně na celém jazykovém území českém: na Moravě je konstrukce častější než v Čechách a ve spisovné češtině.

3. Ústup konstrukce byl způsoben rozvojem pomocných osobních modálních sloves. Pokud jde o vyjadřování možnosti, nutnosti a náležitosti, máme jediné praslovanské sloveso **mogti* (je zajímavé, že je jen praslov. a germ.). Rozvoj těchto sloves znamená nahrazování jednočlenných konstrukcí infinitivních dvojjmennými konstrukcemi slovesnými.

Rozvoj těchto sloves je nejsilnější na západě slovanského jazykového území, nejslabší na východě (na jihu je vývoj jiný), nedotčena jím zůstala ruština.³

Západní a východní slovanské jazyky představují víceméně plynulý přechod: od západu k východu těchto modálních sloves ubývá. Potřeba diferencovaného a přesného vyjadřování modálních významů a jejich odstínů vede i k rozvoji jiných modálních prostředků; většinou jsou to jednočlenné konstrukce s různými modálními adverbii. Tento rozvoj je nejsilnější na východě, slabší na západě slovanského jazykového území. — Kategorie pomocných modálních sloves osobních je nejrozvinutější v západoslovanských jazycích, zejm. v češtině a obou lužických srbštinách. Rozvoj těchto sloves je ovlivněn němčinou a souvisí s ní.

Konstrukce *jest mi odejiti* a její modifikace tázací a práci i infinitivní konstrukce v úloze věty vedlejší tvořily tedy ve staré češtině jeden celek. Infinitivní otázky, práci věty a vedlejší věty nesdílely však další osud konstrukce *jest mi odejiti*, vyvíjely se samostatně.

4. Pokud jde o infinitivní otázky, ty se po formální stránce nelišily od konstrukce *jest mi odejiti*. Subjektovým dativem bylo nejčastěji zájmeno *já, my*, substantivum *lidé*. Bývají to deliberativní otázky, mluvčí rozvažuje o tom, co má učinit; tento děj se obvykle pojmenovává velmi všeobecně, proto jsou tu častá slovesa jako *činiti, sdieti, dělati*. Po 15. stol. ustupuje vyjadřování dativu subjektového a ustupuje i vyjadřování spony.

Původně to byla modifikace konstrukce *jest mi odejiti*; varianta této tázací modifikace bez dativu subjektového a beze spony se odtrhla od vývoje základní konstrukce jak po stránce formální, tak i pokud jde o modální význam, a udržela se v jazyce.

5. Práci věty infinitivní se probírají zpravidla jako případ tzv. absolutního užití infinitivu. Pro nejstarší období české nemám na takové užití doklady. Je tu doložena práci modifikace konstrukce *jest mi odejiti* s práci částicí, tvarem *by* nebo s obojím.

V infinitivních větách pracích v současné češtině bývá činitelem děje (vyrozumívaným) 1. osoba, tj. mluvčí, nevyjadřuje se v nich dativ subjektový ani spona, jsou emocionální.

Pro nedostatek materiálu ze starších období není jasné, zda jde o konstrukce různého původu. Je však možné, že tu proběhl obdobný vývoj jako u tázací modifikace.

6. Obdobný vývoj proběhl u typu *tázal se, co dělat*. Původně to byla konstrukce *jest mi odejiti* v úloze vedlejší věty (nejen závislé otázky), srov.: *mysle, co by mi bylo sobě zdieti* (Alx), *mysle, kako jest za zlato chleba kúpiti* (DalL), *mysle, kako... kúpiti* (DalC). Mohly se tu tedy vyskytovat původně všechny čtyři varianty konstrukce.

³ Srov. autorův článek *Die Modalverben im Tschechischen und Deutschen*, sb. *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur II*, Berlin 1968, v tisku.

7. Ve stč. předpisech apod. (srov. § 3) vystupuje do popředí konstrukce, která se po formální stránce zhruba kryje s novočeským infinitivem imperativním. Lze však říkat, že tento staročeský infinitiv měl rozkazovací platnost? Novočeský imperativní infinitiv se vyznačuje expresivností, vyjadřuje důrazný rozkaz, je určen adresátovi, tedy 2. osobě, věta bývá krátká. Obdobné staročeské konstrukce bychom takto charakterizovat nemohli. U nich se jen zřídka vyrozumívá činitel ve 2. osobě (adresát); činitel se buď vyrozumívá z kontextu nebo je všeobecný. Střídají se varianty sponové a bezsponové: *úzkú branú vníti do nebes* (OtcC), *úzkú branú jest vníti do nebes* (OtcB). Je to tedy varianta konstrukce *jest mi odejítí*, neliší se od ní ani po stránce formální, ani pokud jde o modální významy. — S obdobou novočeského infinitivu imperativního se nesetkáváme ani v těch památkách, které mají blízko k jazyku mluvenému nebo obsahují hodně expresivních pasáží (satiry Hradeckého rukopisu a jiné satiry, Rokycanova Postila).

Při ústupu konstrukce *jest mi odejítí* se tedy udržuje, zejména v jistých specializovaných případech, varianta bez dativu subjektového a beze spony. Zdá se, pokud vycházíme z češtiny, že tu proběhl obdobný vývoj jako u modifikací konstrukce *jest mi odejítí*. Přibývá případů, kdy vyrozumívaným činitelem infinitivního děje je 2. osoba (přímý adresát), varianta se odtrhává od základní konstrukce a jejího vývoje. Tento infinitiv se sblíží s imperativem (a také s ním alternuje: v návodech a předpisech se vedle infinitivu vyskytuje především imperativ).

Pokud jde o jazyky češtině nejbližší, polština, ruština a slovenština mají infinitiv imperativní při úplném nebo částečném zachování konstrukce *jest mi odejítí*. Tento infinitiv imperativní se vyznačuje stejnými rysy jako český. Je tedy také možné, že infinitiv imperativní vzniká nezávisle na vývoji konstrukce *jest mi odejítí*. Sekundárnost infinitivu imperativního je zřejmá. Pochybují o tom, že by mohl vzniknout ze zvolací platnosti infinitivu. Infinitiv imperativní má velmi blízko k infinitivním větám modálním, tj. ke konstrukci *jest mi odejítí*, a je vzhledem k ní sekundární.

Na možnost poměrně mladšího vzniku infinitivu imperativního upozorňoval J. Zubatý. Je také známo, že latinský infinitiv imperativní je poměrně mladý. Ani ve staré ruštině, pokud je mi známo, není jasná obdoba novoruského infinitivu imperativního. Doklad z Lavr. let. *волею и неволею стати протомусу* interpretuje Buslajev „musíme stát“ (*Историческая грамматика* §196); *такò платити у Смоленске* (gramota, t.) je míněno všeobecně apod.

8. Na troskách ustupující konstrukce *jest mi odejítí* se jako samostatné konstrukce zformovaly infinitivní věty tázací a snad i práci a rozkazovací a dále typ *tázal se, co dělat*, původně její modifikace, ovšem s jistými přeměnami: 1. Nevyjadřuje se spona. 2. Nevyjadřuje se dativ subjektový. 3. Ustaluje se vyrozumívaný činitel infinitivního děje (to je ovlivněno synonymními dvojjmennými větami slovesnými). 4. Zužuje se modální význam konstrukce. 5. Část konstrukcí má expresivní zbarvení.

Ústup dativu subjektového z těchto konstrukcí má souvislosti širší. Ale ústup spony kontrastuje s celkovým narůstáním spony,⁴ a tímto směrem se

⁴ V ruštině (viz sdělení V. Hraběte, zde na str. 351 n.) probíhal obdobný vývoj, ale s tím rozdílem, že tam byl v souladu s celkovým ústupem spony, kdežto v češtině spony v jiných konstrukcích naopak přibývalo.

také vyvíjela ustupující konstrukce *jest mi odejiti*, u níž nejdříve ustoupily varianty bezesponové.

Tento vývoj infinitivních otázek (i závislých) a snad i vět přacíh a rozkazovacích vysvětlujeme odtržením původních modifikací od konstrukce *jest mi odejiti* po stránce formální, jejich specializací významovou a dalším samostatným vývojem.

К РАЗВИТИЮ ИНФИНИТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

Автор дает обзор инфинитивных предложений в древнечешском языке (типа *jest mi odejiti*, с дательным субъекта и связкой, причем дательный и связка могут отсутствовать), их модификации (вопросительные и желательные предложения) и инфинитивных конструкций в роли придаточного предложения. Потом автор занимается их развитием в чешском языке и касается также вопроса о возникновении и развитии повелительных инфинитивных предложений.

